

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

İBN HALDUN VE ALİ ŞERİATİ'YE GÖRE ÇEVRESEL BELİRLENİMCİLİK (DETERMİNİZM)

Ahmet ÖZKAYA¹

Çevresel determinizm (belirlenimcilik) coğrafya başta olmak üzere doğa bilimleri ve sosyal bilimlerde etkisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Çevresel belirlenimcilik (determinizm) teorisinin dayanağı İlk Çağ'a kadar gitmekle birlikte asıl kimliğini coğrafyanın kurumsallaşmasıyla birlikte kazanmıştır. Bu durumdan önce Darwin'in ilk kez 1859'da yayımlanan *On the Origin of Species (Türlerin Kökeni)* kitabında da çevresel belirlenimcilik ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Doğa bilimleri ve sosyal bilimlerde etkili olan ve üzerinde tartışılan çevresel belirlenimcilik kısaca şu görüşü savunur: İnsan davranışlarının, karakterlerinin, oluşmasını doğa belirler. Benzer fiziki çevreler benzer kültürler ortaya çıkarır.

Bu yazıda İslam dünyasının iki önemli ismi olan İbn-i Haldun ve Ali Şeriatî'nin çevresel belirlenimcilik hakkındaki görüşlerini birbiriyle karşılaştırmak ve bu karşılaştırmayı yaparken de her iki sosyoloğun yaşadığı dönemleri de göz önüne alarak bir değerlendirme yapmaktır. Her iki ismin çevresel belirlenimcilik hakkındaki görüşlerini belirtmeden önce hayatları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

İbn-i Haldun 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğar. Modern tarihyografi, (*tarih yazımı*) sosyoloji (*toplum-bilim*) ve iktisatın öncülerinden kabul edilir. 14. yüzyılın düşünürü, devlet adamı, toplumbilimcisi ve tarihçisi olan İbn-i Haldun köklü bir aileden geldiği için iyi bir eğitim almıştır. İbn-i Haldun bulunduğu dönemi çok iyi belgelemiştir. Siyasal yaşamdan çekildiği dönemlerde adını tarihe geçiren 7 ciltlik dünya tarihi *Kitâbu'l-İber* ve *Mukaddime*'yi yazdı. *Mukaddime* kitabı 6 bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Bölüm: İklimlerin ve beslenmenin insan yaşamı ve uygarlıklar üzerindeki etkileri.
2. Bölüm: Göçebe ve yerleşik düzen yaşayan insanların karşılaştırılması ve iki kültür arasındaki çatışmaların sosyal sonuçları.
3. Bölüm: Devletlerin doğuşu ve çöküşü, saltanat, hilafet ve krallık yapmanın koşulları ve kuralları.
4. Bölüm: Köy ve kasaba hayatı ile imar faaliyetleri ve bunun İslam devleti ile ilgisi.
5. Bölüm: Dönemin ana meslekleri, geçim araçları, sanat, ticaret, tarım ve inşaat gibi ekonomik faaliyetler.
6. Bölüm: Bilimlerin sınıflandırılması, eğitim yöntemleri.

---

¹Coğrafya Öğretmeni

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

Görsel 1: İbn Haldun (Url-1)

Eserin birinci bölümü coğrafya açısından büyük önem taşımaktadır. İbn-i Haldun bu bölümde insan yaşamına iklimlerin önemli etkileri olduğunu ve her iklim bölgesinin insan yaşamı üzerine farklı farklı etki ettiğini belirtmiştir. Haldun kitabında iklimleri bölgelere ayırır ve her iklim tipinin farklı insan karakteri ortaya çıkardığını belirtir. Eserin birinci bölümünde Sudanlılar ile ilgili olarak şunları söyler: “Sudanlıların tabiatlarında umumiyetle hafiflik, kararsızlık, kaygusuzluk (endişesizlik), oyun ve eğlence düşkünlüğü görüyoruz. Onlar her türlü musiki nağmeleriyle dans etmeye düşkünlüdür; her bölge ve her yurttaki ahlakla (zekâca az gelişmiş) vasıflandırılır. Bunun doğru sebebi, hikmet ilminin uygun bir bölümünde anlatıldığı ve tespit edildiği gibi, sevinç ve neşe (hayvani ruh) adı verilen, lâtif olan buharın yayılması ve çoğalmasının bir sonucudur. Kaygu (endişe) ise bu buharın buruşması ve yoğunlaşmasından ileri gelir.” Haldun kitabında Sudanlıların oyun ve eğlenceye düşkün olmalarını ve her türlü müzikle oynamaya başlamasını yumuşak, ince ve hoş bir güzelliği olan buharın etki ettiğini belirtir. Burada ifade edilen latif buhar kavramı insanın kalbinde bulunan ince hoş bir güzelliği ortaya çıkarmasıdır.

Kitabında bu durumla ilgili olarak hamam örneğini verir. “Hamamın havasını teneffüs ettiklerinde, havasının sıcaklığı bedenlerine nüfuz ve sirayet ettiğinde, kalpdeki lâtif buharı (ince ve hoş bir güzelliği) harekete getirerek bedeninin dışına çıkartır. Hamama giren adamın tabiat (doğa) ve mizaçlarını rahatlatır. Rakı gibi sevinç ve neşe verir. Bunun tesiri ile hamama girenlerin çoğu bu sevinçlerinin tesiri ile şarkılar söylerler. Sudanlılar sıcak iklimde yaşadıklarından, sıcaklık onların tabiat ve mizaçlarına işlemiştir.” İbn- Haldun, Sudan ikliminin insanın içerisindeki doğal olan ince güzelliği ortaya çıkardığını söyleyerek bu durumu ifade eder. Diğer bir tanımda ise İbn-i Haldun sıcak ve soğuk iklim karşılaştırması ve insan üzerine etkisinden şöyle bahseder: “Bireylerin fiziki ve aktöresel (ahlaki) özellikleriyle yaşadıkları bölgelerdeki iklim koşulları arasında doğrudan bir ilgi vardır. Çok sıcak ve çok soğuk bölgelerde

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

doğup yetişen bireylerin fizyolojik özellikleri, örneğin deri ve göz renkleri, ılıman iklimlerin egemen olduğu yörelerdeki bireylerinkinden yalnızca bu etkenler nedeniyle değişiklik gösterir. İklimdeki düzeyli değişim kendini deri renklerinde de göstermektedir. Sıcak yörelerde yaşayan bireylerde gözlenen yeğni (hafif) yaradılışlık (meşreplik), ivedilik (çabukluk) ve zevke düşkünlük, ılıman yörelerde yaşayan bireylerin davranışlarında ortaya çıkan yeğnilik (rahatlık), soğuk iklimlerde yaşayan bireylerde gözlenen özen ve önleme yönelik vurgu, bireylerin kişilik özellikleriyle yaşadıkları iklim arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Sıcak iklimlerde yaşayan bireyler ılıman iklimlerde yaşamaya başladıklarında sıcak iklimin özelliklerinin onlardan giderek silindiği görülmektedir.” İbn-i Haldun’un bu önemli tespitleri kendi döneminden sonraki çevresel belirlenimcilik ile ilgili çalışmalarda da kullanılmıştır.

Çevresel belirlenimcilik ile ilgili bir diğer görüş ise İranlı entelektüel olan Ali Şeriati’nin görüşleridir. 23 Kasım 1933'te İran'ın Razavi Horasan Eyaleti'nin Sebzevar kentinde dünyaya gelmiştir. Şeriati, eğitim yıllarında ilk kez İran'ın yoksul kesimiyle tanışma fırsatı bulur. Hem var olan fakat bilmediği yoksulluk ve zorluklarla hem de Batı felsefi ve siyasi düşüncesiyle tanışması bu dönemde gerçekleşir. Sosyolog, aktivist, düşünür ve yazar olan Şeriati, ağırlıklı olarak din sosyolojisi ve çağdaş İslam düşüncesi üzerine eserler vermiştir. Lisansını İran'daki Meşhed Üniversitesinde yapar ve 1959 yılında mezun olur. 1960 yılında ise Fransa'da Sorbonne Üniversitesinde doktora yapmaya başlar. Fransa'da kaldığı süre zarfında Batı medeniyetini daha yakından tanıma fırsatı bulur. Kısa süren hayatı; düşünme, konuşma, yazma ve yol gösterme ile dolu geçer... Yaşadığı süre zarfında düşüncelerinden dolayı birçok kez tutuklanan Şeriati, 19 Haziran 1977 tarihinde İngiltere'de yaşamını yitirmiştir.

Görsel 2: Ali Şeriati (Url-2).

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

Şeriatî'nin Ekim 1970 yılında Abadan'da petrol fakültesi öğrencilerine yapmış olduğu konuşma kitaba çevrilmiştir. Kitabın girişinde Şeriatî şunları ifade eder. "İnsan yaşamının en büyük sorunu bizzat 'insan' sorunudur. Hayat ne ölçüde aydınlanırsa aydınlanırsa, yeryüzünün güçlükleri ne ölçüde kolaylaşırsa kolaylaşsın, insan ne denli dünyaya egemen olursa olsun, sorunlar ne denli çözümlerse çözülsün, bu ölçüde de 'insan' sorunu belirsizleşmekte ve giderek trajik boyutlara varmaktadır. Bilim aracılığı ile her gün eskisine oranla daha çok sorunun cevabı verilebilmektedir. Gelgelelim 'insan nedir?' sorusu da daha güncel olmakta ve gitgide sorunsallaşmaktadır. Nitekim bu bunalıma Batı'da bizden daha büyük boyutlarda ve bizden daha erken varıldığını görüyoruz. Orada 'insanın kim olduğunu bilmiyorum!' trajedisi bizden daha fazla sezilmektedir. Çağdaş insan için temel sorun insanın kendisidir. Nedir insan? İnsanın bilinçli, doğru ve mantıksal bir tanımına ulaşmadıkça hiçbir sorun çözülemez." Şeriatî'nin bu ifadelerinde insanı tanımlamanın karmaşıklığı üzerinde durmakta ve bu durum ile ilgili kesin hükümlerden kaçınılmaktadır. Kitabın ana konusu insan ve onu zorlayan güçleri açıklamak ve insanı tanımlayan kaderci ve belirleyici teorileri eleştirel bir şekilde yaklaşmaktır. *İnsanın Dört Zindanı* adlı bu kitap, insanın yaşamını şekillendiren ve onun tabiriyle zorlayıcı güçler olarak açıkladığı çevresel determinizm, natüralizm² (doğalcılık), historizm³ (tarihselcilik), sosyolojizm⁴ (toplumsalcılık) ve biyolojizm (dirimbilimcilik) daha genel olarak determinist (belirlenimci) yaklaşımlara eleştiriler getirir. Bu görüşleri sırasıyla açıklayalım.

Doğalcılık: Sanatçılara ve edebiyatçılara da ilham kaynağı olmuştur ancak bizi ilgilendiren ahlak felsefesine getirdiği görüştür. Bu anlayışa göre kişi, içinde yetişip büyüdüğü toplumsal ve doğal çevrede şekillenir. Ekonomik ve toplumsal baskılar altında ezilen kişiler, içlerinden gelen güçlü dürtülerle hareket ederler. Kaderlerini belirleyebilme gücünden uzak olduklarından davranışlarından da sorumlu tutulamazlar. Diğer bir ifadeyle insan hem yaşadığı toplumda hem de doğa tarafından yaratılır ve var olur. Kaderlerini belirleyemezler.

Tarihselcilik: Bu görüşe göre bireyin yaşamış olduğu yerin tarihi kişiyi meydana getirir. Örneğin ben Türkiye'de doğmuşsam Türk ve Müslüman olurum. Yunanistan'da doğmuşsam Yunan ve Hıristiyan olarak var olurum. Eğer Hindistan'da doğmuşsam başka bir dinim ve dilim olurdu. Benim şu özelliklerim var ise geçmişimde başlangıçtan bugüne kadar süregelen tarih dolayısıyladır. Türk tarihi, İslam tarihi vb. bu tarihler birbiri ile örülmüş ve benim geçmişimin tarihini oluşturmuş, bu yüzyıla kadar gelmiş ve bu tarih sonunda *Dünya'ya* gelen *Ben'i* ortaya çıkarmıştır. Yani ben, tarihimin bana vermiş olduğu özelliklere sahip olmuşumdur. Bu durumda bireyi tarihsel olay ve olgular meydana getirmektedir.

² Ali Şeriatî burada Ahlak felsefesindeki natüralizm'den bahseder. Ahlak felsefesinde natüralizm, ahlakî çıkarımların, ahlakî olmayan ifadelerden yapılabileceği teorisidir

³ Tarihselcilik (historizm) İnsan ve bütün insani bireyler -herkes ve her "ben"- tarih tarafından meydana getirilmiş şeylerden ibarettir.

⁴ Sosyolojizm (sociologisme) ile sosyoloji arasında fark vardır. Sosyolojizm, toplumun temel alınışdır. İnsanın toplumsal çevrenin ürünü olduğunu savunur. Sosyoloji ise, (sociology) insan topluluklarının yaşayışını, bu yaşayışı yöneten kanunları inceleyen bilimdir.

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

Toplumsalcılık: Bu görüş doğanın ve tarihin etkisini bir dereceye kadar kabul etmektedir. Bireyi meydana getiren ve belirleyen güç toplumdur. Örneğin benim davranışlarım, yaşantı biçimim, yaşadığım toplumdaki farklı olamaz eğer farklı olursa toplumdaki dışlanabilirim. Eğer ben feodal bir toplumda yaşıyorsam bu toplumun belirlediği kurallara göre yaşamam gerekir. Ya da modern bir toplumda yaşıyorsam feodal bir toplumda yaşadığım gibi yaşayamam çünkü birey olarak toplumun bana belirlemiş olduğu kurallara uyar ve toplum da benim kişiliğimi meydana getirir. Toplumsalcılıkta bireycilik yoktur, seçimi toplum yapar ve birey de buna göre şekillenir.

Dirimbilicilik: Ali Şeriatî'nin ifadesiyle bu görüş biyolojiyi temel almakla birlikte insanı sadece kuru ve taşlaşmış maddeden ibaret materyalizm (maddecilik) kalıplarından çıkarıp insanı fizyolojik (bedensel) ve psikolojik (ruhsal) olarak ele alır. Bu görüş insanın bedensel ve ruhsal olarak temel belirleyiciliği olduğunu ileri sürer. Her insan biyoloji kanunları içerisinde ve bu kanunların belirlemelerine göre yaşar.

Şeriatî kitabında bu görüşlerle ilgili şunları ifade eder. “Aslında ben ne naturalizmi (doğalcılık), ne sosyolojizmi (toplumsalcılık), ne de historizmi (tarihselcilik) tümüyle yadsıyorum; üçünü kabul ediyorum. Ancak benim kabul etmem şu anlamdadır: İnsan ki asıl onu anlatmak istiyorum, bu varlık seçebilir, seçme yeteneği ve imkânı vardır. Bu varlık kendi gelişim ve olgunlaşma süreci içinde gerçekten de bir açıdan ve bir bakıma doğal ve maddi bir oluşum, bir görüngü⁵, bir bakıma tarihin biçimlediği bir görüngü, bir bakıma çevrenin ve toplumunun belirlediği bir görüngüdür.”

Şeriatî'nin ifadesinde yukarıda ki determinist (belirlenimci) teorilerin yadsınmaz bir gerçeklik olduğunu ancak bununla birlikte tüm bu olay ve olguların insanın seçme yetisini ve öz iradesini kesin sınırlarla belirleyemeyeceğini ifade eder. Bu yazıda üzerinde durmak istediğimiz asıl konu İbn-i Haldun gibi Ali Şeriatî'nin de çevresel belirlenimcilik ile ilgili görüşleridir. Çevresel belirlenimcilik ile ilgili şunları ifade eder. “Örneğin, coğrafyanın, iklimin temel etken olduğu görüşü ondokuzuncu yüzyıl toplum-biliminde büyük bir önem kazanmış idi. İbn Haldun da her toplumun, doğal coğrafyasının gerektirdiği bir yaşayış biçimine sahip olduğunu söylüyordu, yanlış da değildi. Fakat bugün, insan gelişimde ilerlediği ölçüde bu zorlayıcı güçlerin baskısından kendisini kurtarabilir. Bu zorlayıcı güçlerin varlığını yadsımak istemiyorum. Ya da bunların hiç etkisi olmamıştır, insan bütün tarihsel süreci boyunca nasıl istediyse, seçtiyse ve ne düzenlediyse öyle yaşamış demek de istemiyorum. Yalnızca söylemek istiyorum ki bir hayvan türü olarak insan sosyolojizmin, naturalizmin, historizmin esiridir. İnsan olma sürecine girmiş ise, giderek ve aşamalı olarak bu baskılardan kurtulur ve özgür olur.”

Şeriatî'nin ifade ettiği “İnsan gelişimde ilerlediği ölçüde” ifadesi günümüz bilim ve teknoloji çağında çevresel belirlenimciliğin ve diğer determinist (belirlenimci)

⁵ Şeriatî'nin bahsettiği Görüngü, (fenomen) duyuyla algılanabilen, somut ve gözlemlenebilir herşeydir.

Herkes İçin Coğrafya

SAYI: 2 (Haziran 2019)

görüşlerin baskınlığının daha da azalacağını ifade etmesidir. Ali Şeriati, İbn-i Haldun'un görüşlerini kabul eder. Şeriati, İbn-i Haldun döneminde iklimin insan yaşamına daha fazla etki ettiğini belirtir. Daha da geriye gittiğimizde, avcı ve toplayıcılık döneminde iklimin etkisinin çok daha belirgin olduğunu ifade eder. Her iki sosyoloğun çevresel determinizm hakkındaki görüşleri de son derece makuldür. İbn-i Haldun yaşadığı dönemdeki insan yaşamı ve iklimin ona olan etkisi daha belirgindir. Ali Şeriati'nin yaşamış olduğu 20. yüzyılda ise bu etki İbn-i Haldun'un yaşadığı zamana göre daha azdır. Şeriati'ye göre gerek çevresel belirlenimcilik gerekse diğer belirlenimci (determinist) görüşler insanı kesin olarak belirleyemez ama etkiler. Sözün özü bu iki önemli entelektüel insanın açıklamalarını kendi yaşamış olduğu dönemlere göre değerlendirdiğimizde her iki görüş de kendi dönemleri çerçevesinde önemli tespitlerdir.

KAYNAKLAR

Arı Yılmaz. "Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya'da ve Türkiye'de İnsan- Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar." Doğu Coğrafya Dergisi, 2017, Sayı: 37 s. 1-34

Haldun, İbn. "Mukaddime I." İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.

Şeriati, Ali. "İnsanın Dört Zindanı." İstanbul: İşaret Yayınevi, 1997.

İnternet Kaynakları

Url-1. <https://www.dailysabah.com/portrait/2017/03/04/ibn-khaldun-the-14th-century-genius>

Url-2. <https://soundcloud.com/hfazeli/ali-shariati-we-are-charged>